

Леонтій ВОЙТОВИЧ (Львів)

ЗАРОДЖЕННЯ ПРОФЕСІЙНОГО ВІЙСЬКА

Локальні війни кінця XX – початку XXI ст. продемонстрували кризу масових армій, які готувалися на базі досвіду двох світових війн шляхом розгортання частин та з'єднань у результаті мобілізації підготованих резервістів. Менші числом, але добре навчені, придатні для швидкого реагування в різних регіонах, професійні частини та з'єднання продемонстрували здатність легко долати опір численнішого супротивника. В розвинених країнах розпочалися процеси переходу на професійні контрактні армії. Як слушно звернув увагу Леонід Кривизюк, ці процеси зіткнулися з проблемами, схожими на проблеми, які виникли перед європейськими країнами під час кризи лицарського війська та появи перших професійних армій у XIV–XV ст.: визначальними виявилися передовсім ментально-психологічні та фінансово-економічні фактори¹. Все це підвищує ступінь актуальності дослідження історії зародження професійного війська.

Жодна галузь господарської та інтелектуальної діяльності людини так не відображає її потенціалу та можливостей, як військова справа. Найдавніші організовані війська в різних народів у різних регіонах були загальними ополченнями, куди входили всі чоловіки, здатні носити зброю. Такі ополчення збиралися при потребі та результати їх зіткнення визначалися переважно чисельною перевагою. Тимчасові виборні військові вожді вже на ранньому етапі поспішили оточити себе постійними професійними дружинами, які утримувалися і за рахунок військової здобичі, і за рахунок додаткового продукту, який виділяла їм решта суспільства. Так виникла *дружинна держава*². Але ресурси не дозволяли військовим вождям,

¹ *Кривизюк Л.* Криза лицарства і початки формування професійного війська // *Actes testantibus*. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича / Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2011. – Вип. 20. – С. 369–376.

² *Див.: Горский А. А.* Дружина и генезис феодализма на Руси // *Вопросы истории*. – 1984. – № 9; *Его же.* Древнерусская дружина. – Москва, 1989. – С. 33, 58–75, 109–114; *Назаренко А. В.* Родовой союзеренитет Рюриковичей над Русью (X–XI вв.) // *Древнейшие государства на территории СССР*. 1985 г. – Москва, 1986. – С. 149–157; *Мельникова Е. А.* К типологии становления государства в Северной и Восточной Европе (Постановка проблемы) // *Образование Древнерусского государства. Спорные проблемы: Чтения памяти чл.-кор. АН СССР В. Т. Пашуто*. Москва, 13-15 апреля 1992 г. Тез. докл. / отв. ред. А. П. Новосельцев. – Москва, 1992. – С. 40–45; *Её же.* К типологии предгосударственных и раннегосударственных образований в Северной и Северо-Восточной Европе (Постановка проблемы) // *Древнейшие государства на территории Восточной Европы*. 1992–1993. – Москва, 1995. – С. 20–23; *Её же.* К типологии контактных зон и зон контактов: скандинавы в Западной и Восточной Европе // *Восточная Европа в древности и средневековье: контакты, зоны контактов и контактные зоны / XI Чтения памяти В. Т. Пашуто*. – Москва, 2003. – С. 20; *Крадин Н. Н.* Вождество: современное состояние и проблемы изучения // *Ранние формы политической организации: от первобытности к государственности*. – Москва, 1995. – С. 9–15; *Соловьев К. А.* Потестарные отношения в Древней и Средневековой Руси IX –

влада яких стала спадковою, розгорнути ці невеликі дружини, які обмежувалися кількома сотнями воїнів. Тому для війн доводилося і далі закликати загальні ополчення, участь яких залишалася визначальною.

Спроби утворити професійне військо започаткували ще творці перших *варварських імперій*. Так, знаменитий єгипетський фараон Тутмос III (бл. 1479–1436 до н. е.), плануючи свої походи проти ополчення палестинських та сирійських міст-держав саме на період збору урожаю, коли зібрати ополчення було особливо важко, пробував створити в Єгипті прообраз постійного війська та флоту³. Фараон Рамзес II (1289–1223 до н. е.), який привів у 1284 р. до н. е. під стіни Кадешу 20-тисячне військо у складі чотирьох корпусів, один з яких (корпус Амона) включав 5 тис. професіоналів *неарім* (тобто “молодців”), зустрівся тут із хетським військом, в якому теж були професіонали-найманці⁴. З таких найманців комплектувалися переважно “технічні” роди військ, до яких можна, передовсім, зарахувати колісниців. Сутички бойових колісниць тогочасна піхота могла тільки спостерігати.

Повністю назвати професіоналами нечисленні постійні контингенти, які згадуються, наприклад, в арміях вавилонського царя Навуходоносара II, перських царів Кіра I та Дарія I чи інших правителів давніх часів, навряд чи зовсім правильно. Але тенденція створення постійного професійного війська мала місце ще в ті часи і постійно на заваді її реалізації були два основні фактори: ментально-психологічні (небажання вільних членів суспільства втрачати привілей носіння зброї і пов’язані з цим преференції) та фінансово-економічні (нездатність державного скарбу утримати подібне військо).

Вихід на політичну арену грецьких міст-полісів привів до появи міських ополчень, основою яких стала фаланга *гоплітів* – важкоозброєних піхотинців у мідних панцирах та шоломах з великими щитами, які вели бій у зімкненому ладі. Сила фаланги полягала в її монолітності, воїни не могли покинути своє місце у фаланзі до перемоги або смерті. Такі бойові порядки вимагали від них лише стійкості і хоробрості, дозволяючи компенсувати відсутність належного уміння. До початку I тис. до н. е. найманці-греки починають з’являтися в Єгипті та у малоазійських правителів; з VII ст. до н. е. тирані, яким вдається захопити владу в тих чи інших

первой половины XV в. – Москва, 1998; *Котляр Н. Ф.* Между язычеством и христианством (эволюция древнерусской государственности в X веке) // Восточная Европа в древности и средневековье. – Москва, 1995. – С. 25–28; *Его же.* Древнерусская государственность. – Санкт-Петербург, 1998; *Пчелов Е. В.* К вопросу о времени возникновения Древнерусского государства // Альтернативные пути к ранней государственности. – Владивосток, 1995. – С. 117–127; *Моця О. П.* Східнослов’янське суспільство напередодні утворення Київської Русі // Давня історія України. – Київ, 2000. – Т. 3. – С. 477; *Ричка В. М.* Київська Русь: проблеми, пошуки, інтерпретації // Український історичний журнал. – 2001. – № 2. – С. 26–28; *Войтович Л. В.* Середні віки в Україні: хронологія, проблеми періодизації // Там само. – 2003. – № 4. – С. 138; *Никольский С. Л.* О дружинном праве в эпоху становления государственности на Руси // Средневековая Русь. – Москва, 2004. – Вып. 4. – С. 5.

³ *Авдиев В. И.* Военная история Древнего Египта. – Москва, 1959. – Т. 2. – С. 97–159; *Radford D. B.* The Wars in Syria and Palestine of Thutmose III. – Leiden–Brill, 2003; *Cline E. H., O’Connor D.* Tutmose III: A New Biography. – Ann Arbor: University of Michigan, 2006.

⁴ *Pézard M.* Qades. – Paris, 1931; *Gardiner A.* The Kadash inscriptions of Ramses II. – Oxford, 1960; *Healy M.* Qadesh 1300 B. C. Clash of the Warrior Kings. – London, 1993; *Стучевский И. А.* Рамсес II и Херихор. Из истории древнего Египта эпохи Рамесидов. – Москва, 1984; *Меню Б.* Рамсес II. Цар царей / пер. с франц. Е. Кононенко. – Москва, 2006.

полісах, вдаються до послуг найманців, а з IV ст. до н. е. – це явище стає загальним⁵. Сприяли цьому також реформи афінського полководця Іфікрата (413–353 до н. е.), який створив лінійну піхоту, легшу за гоплітів, – *пельтастів*, замінивши великий щит, короткі списи та короткі мечі на маленький щит (пельту), вдвоє довший спис і довгий меч, а мідний панцир – на плетений з шнурків. Пельтасти могли діяти як шиковані в фаланги, так і дрібними загонами, здійснюючи маневри на полі бою, на що фаланга була нездатна. Перемога над знаменитими спартанськими гоплітами біля Лехеї (392 до н. е.) підтвердила ефективність цього виду війська, яке стало основною частиною найманих контингентів⁶. За свою службу грецькі найманці отримували від трьох оболов до драхми в день, при цьому харчове забезпечення лежало на них самих, а озброєння й амуніція – на наймачах. Молодші командири отримували вдвічі більше за шеренгових воїнів, а стратеги – вчетверо⁷. Але коштів постійно не вистачало і тому тодішні армії поєднували ополченців (*гоплітів*) з *пельтастами*, *лучниками* (яких наймали переважно на Криті) та *пращниками* (переважно з Родоса).

Олександр Македонський, який також намагався створити постійне професійне військо, змушений був погодитися на комбіновану систему, при якій гоплітів-фалангістів продовжували комплектувати на основі збору ополчення, яке трансформувалося у кількарічну службу за призовом, після чого ветеранів нагороджували земельними ділянками та іншою нерухомістю. Така система комплектації продовжувала існувати в епоху еллінізму, причому відсоток найманців зростав дуже повільно, головню через відсутність ресурсів.

Римляни, яким вдалося створити армію, найкращу за організаційною структурою, вдосконалили цю елліністичну модель, розробивши систему вислуги молодших та середніх командирів-центуріонів та ветеранського забезпечення. Але як тільки-но у I ст. до н. е. розпочалася криза республіканського суспільства і в армію ринули контингенти випадкових людей, почався її занепад⁸. Принципат і його кращі представники як Септимій Север (193–211) чи Діоклетіан (284–305), намагаючись врятувати імперію та армію, своїми реформами лише продовжили агонію, але не зуміли зупинити кризи. Держава втратила можливість забезпечувати утримання потужної напівпрофесійної армії і, намагаючись замінити її найманими контингентами з *варварських* ополчень, врешті впала сама⁹. “Варварські” королівства, які утворилися на її руїнах, не мали державних фінансів і не могли утримувати армії за римськими зразками. Це спробувала тільки Візантійська імперія, яка виступила спадкоємницею Римської. “Варварські” королівства перебували на стадії *оружинної держави* і загальні ополчення були для них цілком природними.

⁵ Див.: Parke H. W. Greek Mercenary Soldiers from the Earliest Times to the Battle of Ipsus. – Oxford, 1933. – P. 3–13; Griffith G. T. The Mercenaries of the Hellenistic World. – Cambridge, 1935. – P. 236–238; Diesner H.-J. Das Söldnerproblem im alten Griechenland // Das Altertum. – 1957. – III, Nr 4. – S. 213–216.

⁶ Маринович Л. П. Греческое наемничество IV в. до н. э. и кризис полиса. – Москва, 1975. – С. 42–47.

⁷ Там же. – С. 122–155.

⁸ Утченко С. Л. Римская армия в I в. до н. э. // Вестник Древней Истории. – 1962. – № 4. – С. 30–38; Его же. Кризис и падение Римской республики. – Москва, 1965. – С. 174–197.

⁹ Чорний М. Криза в Римській імперії (III – IV ст.) // Войтович Л., Козак Н., Овсінський Ю., Чорний М. Medium aevum: Середні віки. – Львів, 2010. – С. 22–34.

Арабський виклик застав європейські християнські держави зненацька. Араби мали важку панцирну кавалерію, якій потрібно було протиставити щось адекватне. Араби легко пройшли піренейські землі, захопили Сіцилію і вторгнулися в королівство франків. Майже одночасно ці держави зазнали блискавичних нападів вікінгів. Відсутність організованого державного скарбу не дозволяла організувати державну безпеку війська озброєнням та амуніцією, а ополченці не могли самі себе забезпечити. Вартість одного важкоозброєного вершника була адекватна вартості чотирьох-п'яти десятків биків.

Така висока вартість зумовлена багатьма факторами. Температура топлення заліза (1539°C) до XV ст., коли сконструйовано повітродувні міхи з водяним приводом, була недосяжна. Тому для витоплення сталі використовували болотні та озерні руди, які легше було обпалювати в деревному вугіллі, отримуючи губчатий злиток – крицю, яка, крім сталі, містила спечені шлаки, яких позбувалися тривалим куванням. Отримана таким робом заготівля – штаби – йшли на виготовлення мечів та інших видів зброї. Крім того, поклади болотної руди, придатної для виготовлення мечів, були тільки в районі верхньої та середньої течії Райну і в Швеції. Тут також навчилися, як показують сучасні експерименти, спеціальної технології, яка дозволяла змішувати метал гіршої якості з кращим для мінімізації недоліків першого. Ковальським способом готували штабу з кількох прутків, кожен з яких сам по собі був виготовлений з кількох гартованих менших прутків чи шматків дроту, поміщених між прутками чи дротом із негартованої сталі. Гартування, внаслідок якого виходила основа залізка з м'якого металу (маловуглецевої сталі) і периферійна частина меча з більшим вмістом вуглецю, що підвищувало її твердість, здійснювалася багаторазовим нагріванням у вогні на деревному вугіллі. Один кінець з прутків зварювався ковальським способом, а другий поміщався в лещата. Зварений кінець скріплювався щипцями, після чого метал нагрівали до жовтого кольору, і заготівлю меча щільно скручували і проковували, що зварювало разом всі компоненти. Прутки на кожній стороні служили для заповнення спіральних пустот, які утворювалися під час скручування. Два такі скручені прутки могли бути приварені до сторін третього, щоби утворити центральну частину леза, в той же час як ще один пруток гартованої сталі приварювався вздовж всієї довжини майбутнього меча на кожну сторону і закручувався навколо неї там, де мав бути ріжучий крайок. Після цього напильниками залізкові надавалося потрібної форми, а потім, у більшості випадків, здійснювалося гартування і відпуск. Гартування відбувалося шляхом швидкого охолодження у воді або оліві, що робило метал твердим і крихким (ламким). Відпуск здійснювався нагріванням металу до вибраної температури, яка визначалася за його кольором, після чого йому давали можливість поступово охолонути. Це зменшувало внутрішнє напруження і крихкість, викликану гартуванням, і робило залізко гнучким. Леза після цього звично гострили на спеціальних каменях і полірували¹⁰.

Не менш складним і дорогим було виготовлення *стальних* шоломів та хаубертів (кольчужних сорочок із капюшонами). На заході їх виготовляли, переважно, з круглих металевих пластин, вікінги використовували кольчугу з дротяних кілець

¹⁰ *Норманн А. В. Б.* Средневековый воин. Вооружение времен Карла Великого и Крестовых походов. – Москва, 2008. – С. 28–29.

(таких кілець, які скріплялися нютами або ж ковальським зварюванням, на одну кольчугу йшло 60–65 тис.).

За таких умов загальні ополчення вже не відповідали вимогам часу, адже їх учасники ні самотужки, ні гуртом не могли забезпечити себе відповідним озброєнням, використання якого до того ж вимагало постійних тренувань. Тому ті, хто не міг виконувати військову повинність, мусили своїм коштом утримувати тих, хто це робив. Держава, яка не мала розвинутого апарату для регулярного збору податків, передала цей збір до рук тих, на чію користь вони мали збиратися, зобов'язавши їх навзаєм нести своїм коштом військову службу. Так народився *феодалізм*, основою якого стало *лицарство*¹¹.

Подальше ускладнення захисного озброєння, поява багатошарових комбінованих панцирів, повний захист вершника і коня ще більше підняли вартість самого озброєння і вимагали удосконалення самого вишколу, перетворивши лицаря у своєрідну опанцеровану ударну машину, встояти проти якої могла лише подібна машина. Поділ суспільства на *людей меча* і *решту* спричинив появу ідеології лицарства з відповідними правилами та кодексом честі, оспівану *трубадурами* та *міннезінгерами* й освячену Церквою під час Хрестових походів. Від ополчень вціліли тільки незначні підрозділи лучників, пращників та метальників дротиків. Піхота виявилася неспроможною протистояти панцерованій лицарській кавалерії, славу якої в середині XIII ст. підтвердила важка монгольська кіннота¹².

Про лицарську кінноту написано багато¹³. Лицарське військо складалося зі *спусів*, які налічували 5–20 чоловік, тобто самого лицаря, кількох зброєносців,

¹¹ *Войтович Л.* Актуальні проблеми історії середніх віків // Войтович Л., Козак Н., Овсінський Ю., Чорний М. *Medium aevum...* – С. 14–15.

¹² Див.: *Іванин М. И.* О военном искусстве и завоеваниях монголо-татар и среднеазиатских народов при Чингис-хане и Тамерлане. – Санкт-Петербург, 1875; *Контамин Ф.* Война в Средние века / пер. с фр. Ю. П. Малинина. – Санкт-Петербург, 2001; *Жарков С. В.* Военное искусство рыцарей. – Минск, 2008; *Его же.* Рыцарская конница в бою. – Москва, 2008.

¹³ Див.: *Зедделер Л.И.* Обзор истории военного искусства: В 2 ч. – Санкт-Петербург, 1843. – Ч. 2. История военного искусства средних веков; *Богданович М. И.* История военного искусства и замечательнейших походов. Военная история средних веков. – Санкт-Петербург, 1854; *Дельбрюк Г.* Рыцарство. История военного искусства // Рыцарские ордена: С крестом и мечом / сост. А. Андреев, С. Шумов. – Москва, 2004. – С. 159–280; *Блок М.* Рыцарство в средневековой Европе // Там же. – С. 281–343; *Borst A.* Das Rittertum im Mittelalter. – Darmstadt, 1976; *Кардини Ф.* Истоки средневекового рыцарства. – Москва, 1987; *Микель П.* Рыцари и замки. 1250–1350 гг. / пер. с франц. А. Рочко. – Москва, 1999; *Тараторкин В. В.* Конница на войне: история кавалерии с древнейших времен до эпохи Наполеоновских войн. – Минск, 1999; *Флори Ж.* Идеология меча: Предыстория рыцарства / пер. с франц. М. Ю. Некрасова; науч. ред. Ю. П. Малинин. – Санкт-Петербург, 1999; *Flori J.* Chevaliers et chevalerie au Moyen Age. – Paris, 2008; *Кин М.* Рыцарство / пер. с англ. И. А. Тогоевой. – Москва, 2000; *Barber R.* Rycerze i rycerskość. – Warszawa, 2000; *Куркин А.* Закат европейского рыцарства // *Para Bellum*: военно-исторический журнал. – 2000. – № 11. – С. 3–12; *Брайант А.* Эпоха рыцарства в истории Англии / пер. с англ. Т. В. Королева, М. Г. Муравьева. – Санкт-Петербург, 2001; *Английские рыцари. 1300–1400 гг.* / [авт. колл., отв. ред. Киселев В. И.] / *Новый Солдат*. Военно-исторический альманах. – № 11. – Артемовск, 2002; *Английские рыцари. 1400–1500 гг.* / [авт. колл., отв. ред. Киселев В. И.] / *Новый Солдат*. Военно-исторический альманах. – № 18. – Артемовск, 2002; *Рух Ж. Ж.* История рыцарства. – Москва, 2004; *Фергюссон А. Б.* Золотая осень английской рыцарственности. Исследование упадка и трансформации рыцарского идеализма. – Санкт-Петербург, 2004; *Сушинський Б.* Всесвітня історія лицарства. – Одеса, 2005; *Беннет М., Брэдбэри Дж. и др.* Войны и сражения Средневековья. 500–1500 гг. / пер. с англ. А. Колина. – Москва, 2006; *Фолкс Ч.* Средневековые

пажів, кінних лучників та слуг-підручних. Лицар був головною ударною силою цього підрозділу. *Списи* об'єднувалися у *знамена*, з яких формувалися *гуфи*, щось середнє між пізнішими полком та бригадою. *Знамено* містило від 4–6 до 10–12 *списів*. *Гуф* мав 5–10 *знамен* і міг мати від 500 до 1 тисячі воїнів¹⁴. Війська ці не були численні, їх розвиток відбувався в напрямку посилення захисного озброєння і намагання повністю захистити вершника та коня. Лицарі на полі бою все більше намагалися перетворити бій в індивідуальний поєдинок, не визнаючи елементарних засад загальної дисципліни.

Посилення захисного озброєння вело не тільки до його подорожчання, але, передовсім, збільшувало саму вагу озброєння та навантаження на коня. Тому підготовка бойового лицарського коня – дестрієра – була не менш важкою і дорогою, ніж вишкіл лицаря¹⁵. Постійне зростання навантаження на цих коней змусило вдаватися до селекції – схрещення арабських скакунів і фламандських ваговозів. Ці коні, однак, швидко втомлювалися, були нездатні на галоп, віддаючи перевагу повільному кроку або бігу риссю – (трухом). З тієї ж причини для битви обирали переважно рівнини, де можна було легко розігнатися, уникаючи пересічених місцевостей¹⁶.

Ці тактичні недоліки лицарського війська пробували компенсувати встановленням правил лицарського кодексу. Цими ж правилами намагалися утримати лицарів у рамках васально-ленної системи. Однак, отримуючи від свого *сеньйора* спадковий лен із зобов'язанням військової служби, *васал*, який рівночасно був і сеньйором цього лєну, отримував не тільки право збирати податки на території лєну, здавати в оренду землю, яка стала його власністю, ставити на цій землі млини та інші будови загального користування, використання яких за певну плату ставало обов'язковим для людності лєну, але й судову владу над цим населенням. Він міг роздавати землю своїм васалам, з яких формував власне військо і які не були зобов'язані службою його сюзерену. Така система дозволяла великим феодалам розглядати свої лєни як суверенні території і намагатися позбутися опіки свого сюзерена за першої ж нагоди. Це породило постійне протиріччя інтересів королів, правлячих князів та герцогів зі своїми *баронами*, тобто безпосередніми васалами.

Тому, пошуки заміни феодальної системи розпочалися задовго до кризи лицарського війська. Першими їх розпочали англійські королі та правителі християнських піренейських держав, які перебували у стані постійної війни з мусульманськими державами (реконкіста). З кінця XI ст. до них приєдналися духовно-лицарські ордени, а трошечки пізніше – міста-комуни.

Так як служба васалів ще й обмежувалася певним числом днів у році, що нерідко ставило під загрозу продовження військових операцій, англійський

доспехи. Мастера оружейного дела / пер. с англ. Т. Е. Любовской. – Москва, 2006; *Окиотт Э.* Рыцарь и его доспехи. Латное облачение и вооружение. – Москва, 2007; *Борискин Ю. В.* Эволюция лицарського обладунку часів Столітньої війни: захисне озброєння англійського та французького лицарства // Військово-науковий вісник. Історичні науки. – Львів, 2009. – Вип.11. – С. 18–33; *Граветт К.* Рыцари: история англійського ричарства. 1200–1600 / пер. с англ. А. Колина. – Москва, 2010.

¹⁴ *Funcken L. et Fr.* Le costume, l'armure et les armes au temps de la chevalerie. – Tournai, 1977. – P. 132.

¹⁵ *Clark J.* The Medieval Horse and its Equipment. – Woodbridge, 2004. – С. 1150–1450.

¹⁶ *Funcken L. et Fr.* Le costume... – P. 97–123.

король Генріх II Плантагенет у 1159 р. запровадив новий податок – *щитові гроші* (scutagium), яким частково замінив військову службу васалів. За ці кошти король отримав можливість формувати незначні контингенти латників, озброєних коштом скарбниці.

Англійські міністеріали з часів норманського завоювання набиралися, переважно, з категорії колишніх колонів-відпущеників – *сержантів* (від *serviens* – слуга, служитель), проміжного стану між лицарством та фрігольдерами. Крім земельних наділів, вони отримували плату 2–4 пенси в день, залежно від виконання служби (піхота, залага королівського замку, канцелярія та адміністрація). Земельні наділи вони успадковували подібно до лицарів за умови сплати *рельєфу*, розмір їх *щитового податку* погоджувався у кожному конкретному випадку, шлюби дочок та вдів також контролював король. Зі своїх наділів сержанти не могли придбати лицарське озброєння, тому вони, поряд із молодшими синами дрібних лицарських родин, стали основною базою формування королівських латників, а сержанти з Уельсу – англійських лучників¹⁷.

Крім латників, англійське королівське військо у своєму складі мало підрозділи лучників та пращників, які набиралися з вільного населення в порядку військової повинності згідно з Ассізою про озброєння (Assize of Arms) 1181 р.¹⁸ Стріла англійського довгого лука була здатна прямим влучанням пробити будь-який лицарський панцир на відстані у 100 кроків. Але лучники, які не мали захисного озброєння, не могли прицільно стріляти з моменту атаки лицарської кінноти супротивника, а мусили втікати, ховаючись за бойовими порядками свого війська. Лише прикривши їх своїми латниками, а для цього довелося лицарів змусити прийняти бій пішо (англійські королі з часів Ричарда Левине Серце добивалися суворої військової дисципліни, заохочуючи підлеглих власним прикладом, тому Едуард III та його спадкоємець Едуард Чорний принц в битві під Кресі 26 серпня 1346 р. теж були спішені), англійці домоглися ефективної стрільби на всіх етапах бою. Це забезпечило їм славні перемоги під час Столітньої війни над численнішим і добре озброєним, але недисциплінованим французьким лицарським військом¹⁹.

В інших європейських країнах до категорії *сержантів* початково належали серви (раби), які охороняли пана, яких ще називали *milites domesticus* – *домашні воїни*. Ця категорія долучалася, переважно, в лицарські *списи*, супроводжувала своїх панів на полі бою на конях і була озброєна коштом сюзерена. Духовно-лицарські ордени, які з самого початку обмежили вступ у *брати* лицарським походженням до шостого коліна з обох сторін, швидко зіткнулися з нестачею людей. Через це навіть Тевтонський Орден, який був суперником Польщі та Литви, ніколи не мав більше як 4 тисячі братів. За цих умов ордени почали залучати до своїх лав *напів-братів* – сержантів, рекрутуючи їх з різних категорій неліцарського походження

¹⁷ Див.: Poole A. L. From Domesday Book to Magna Carta 1087–1216. – Oxford, 1965.

¹⁸ Овсінський Ю., Чорний М. Генріх II Плантагенет // Войтович Л., Козак Н., Овсінський Ю., Чорний М. Medium aevum... – С. 262.

¹⁹ Див.: Басовская Н. И. Проблемы Столетней войны в современной английской и французской историографии // Средние века. – 1982. – Вып. 45. – С. 212–224; Руа Ж. Ж. История рыцарства...; Браунт А. Эпоха рыцарства в истории Англии...; Английские рыцари. 1300–1400 гг. ...; Сушинський Б. Всесвітня історія лицарства...

та озброюючи коштом орденської скарбниці. Їх озброєння відрізнялося від лицарського лише незначним полегшенням певних елементів захисного обладунку²⁰.

Услід за хрестоносцями низка європейських правителів, передовсім, бургундські, піренейські та апенінські королі та герцоги, намагалися на базі сержантів сформувати постійні підрозділи латників, замінивши ними лицарські ополчення. З XIII ст. *сержанти* отримали можливість переходу за бойові заслуги в розряд лицарства і поступово, як і інші міністеріали, з лицарством злилися.

Утримувати постійні контингенти було дорого і важко. Так, міланський герцог Філіппо Марія Вісконті в 1420 р. зумів набрати у свою постійну гвардію (*familiars of armo, famiglia ducale*) лише 700 латників, відбираючи туди тільки тих, хто прослужив у найманих військах герцогства не менше 5 років. У 1467 р. його наступники довели цей контингент до 2 тис. латників, об'єднаних в 11 ескадронів. За міланським прикладом неаполітанський король Альфонс V організував постійне військо у складі 20 ескадронів латників загальною чисельністю 1000 чоловік. Ці ескадрони також склалися зі *спусів* із 3 осіб (латника, зброєносця і пажа)²¹. Озброєння таке військо отримувало за рахунок скарбниці, окрім того, їм платили по 4 дукати в місяць.

Скарбниці правителів далі були неспроможні утримувати більш-менш значне військо. Сільські ополчення у кращому випадку могли виставити лучників, пращників та металників дротиків. Тому, під час бойових дій вдавалися до послуг звичайних бандитів – *рут'єрів* (в джерелах часом виступають як *гасконці, ломбардці, валійці* і т. д.), які мали різноманітне озброєння та вели бій нечисленними пішими загонами. До кінця XIII ст. цей вид війська поступово зник.

Апенінські міста-комуни в умовах боротьби за самоврядування і формування міст-держав зіткнулися з проблемами відсутності лицарської кавалерії. Гранди, які мали свої замки в *контадо* – міській окрузі, часто зраджували, їх кавалерія була ненадійна і нечисленна. На відміну від правителів феодальних держав, міста-комуни мали значні фінансові ресурси. Бюргерська еліта міст підтримала всі конструктивні новинки в озброєнні та фортифікації, стимулювавши розвиток нових видів озброєння, включаючи вогнепальну зброю. Для вирішення проблеми лицарської кавалерії міста стали звертатися до лицарів-авантюристів, укладаючи з ними *кондотти* (угоди про військову службу). Так народилася система *кондот'єрів* – капітанів найманих військ, які набирали у свої загони людей різних станів, придатних за своїми фізичними даними для служби латниками. Починаючи зброєносцями, такі воїни часом ставали князями та герцогами.

Кондота була звичайною торгівельною угодою, в якій передбачалася чисельність і склад загону, термін служби, розміри винагороди, права та обов'язки сторін. *Спис* у *компаніях* (ротах) кондот'єрів складався з трьох бійців (латника, зброєносця та пажа). Війська кондот'єрів рідко перевищували тисячу *спусів*. Чисельність піхоти та кінноти була приблизно рівною. Угоди спочатку укладалися на 2–3 місяці, з XV ст. – від шести місяців до двох років. Капітан отримував

²⁰ Див.: Мельвиль М. История Ордена тамплиеров / пер. Г. Ф. Цыбулько. – Санкт-Петербург, 2003; Адиссон Ч. Дж. История рыцарей-тамплиеров / пер. Е. Е. Бергер. – Москва, 2004.

²¹ Разыграев А. В. Итальянские кондотьеры XIV–XV веков / Сержант. Военно-исторический журнал. – 1997. – № 4.

завдаток, який складав третину всієї суми. Кондотьєри отримували також право на частину військової здобичі. За штурм міста чи замку належала окрема платня. Полонені (за яких брали викуп) та рухоме майно переходило до рук кондотьєра та його загону. В середньому *спис* отримував по 10 дукатів на місяць. У XV ст. ця плата (*soldo* – звідси термін *солдати*) у різні періоди в різних містах-державках коливалася від 8 до 15 дукатів. Капітани ж діставали замки і лени, а окремі з них самі ставали правителями²².

Першим відомим кондотьєром був Альберто да Джусано (1105–1177), міланський гвельф, чия *Компанія Смерті* у складі 300 піхотинців та 500–900 кінних латників вирішила долю битви під Леньяно 29 травня 1175 р. Армія імператора Фрідріха I Барбароси число приблизно 6 тис., в т. ч. близько 1 тис. піхотинців, рухалася в напрямку Павії. Міланці мали 1 450 кавалеристів та 2 050 піхотинців. Їх авангард із 700 кавалеристів був розсіяний Фрідріхом I і в основній битві участі не брав. Атакувавши супротивника, імператор розкидав їх кавалерію і кинув війська до *каррочо* – воза зі знаменами, якого оточили міланські піхотинці, вишикувавшись у *каре*. Схоже, що в цьому бою міланська піхота вперше застосувала алебарду-гізарму (бойова коса). Відчайдушний опір *Компанії Смерті* дозволив решткам міланської кавалерії зібратися і завдати удару в спину імперському війську. Міланські кіннотники пробилися до почту Фрідріха I, збили з коней його прапороносця і самого імператора. Вважаючи, що Фрідріх I загинув, імперська армія відступила до Павії, куди за кілька днів прибув і поранений імператор, якого переможці не відшукали на полі бою²³.

В Італію потяглися німецькі та англійські шукачі пригод зі своїми готовими загонами, часто змінюючи своїх господарів і воюючи проти тих, кому раніше служили. Найвідомішим із них був англійський лицар Джон Хоквуд (Джованні Акуто, *акучо* – крутий) (бл. 1320/1323–1394), який на першому етапі Столітньої війни командував в англійському війську *Білою компанією*, а потім був кондотьєром на службі у Неаполітанського королівства, папи та Флоренції. Великі кондотьєри Раймонд Кардона († після 1325), Каструччо Кастракані (1281–1328), Альберіно да Барбіано (1348–1409), Браччо да Монтоне (1368–1424), Муціо Аттендола (1369–1424) та його син Франческо Сфорца (1401–1466), Еразмо да Нарні Гаттамелата (тобто *улеслива кішка*) (1370–1443), Ніколо Піччініно (1386–1444), Франческо да Карманьйола (1390–1432), Бартоломео Коллеоне (1400–1475), Сіджізмондо Пандольфо Малатеста (1417–1468), Просперо Колонна (1452–1523) та Етторе Ф'єрамоска (1476–1515) походили з різноманітних верств, здобули почесні, славу, багатство, деякі стали герцогами, іншим спорудили величні монументи²⁴.

Але війська кондотьєрів часто просто імітували воєнні дії, зводячи їх до полювань за полонянниками, за яких могли дати великий викуп. Так само просто вони змінювали своїх наймачів. Тому міста-держави не могли бути задоволеними подібним військом. Самоврядні міста-комуні в Італії та Фландрії, верхньорайнські та швейцарські майстри-зброярі продовжували займатися пошуками зброї, яка

²² Див.: *Ugolini L. Condottieri d'Italia.* – Milano, 1944.

²³ *Vavesin de la Riva. Magnalibus Mediolani: Meraviglie di Milano.* – Milan, 1998; *Балакин В. Д. Фридрих Барбаросса.* – Москва, 2001; *Опль Ф. Фридрих Барбаросса.* – Санкт-Петербург, 2010.

²⁴ Див.: *Trease G. The condottieri.* – London, 1974.

дозволила б піхоті не тільки вистояти під ударами панцерованих латників, але і вразити цих латників. Ефективність лучників та піхоти взагалі демонстрували і мусульманські війська в Сирії та за Піренеями. Винайдення *арбалетів*, які натягувалися з допомогою спеціального пристосування і могли прицільно метати арбалетні стріли (болти), що пробивали будь-який обладунок, на віддаль до 300 метрів (арбалети в 3–4 рази поступалися лукам у скорострільності, яка в лучників сягала 10–12 пострілів у хвилину, але переважали у пробивній силі), покликало до організації спеціальних загонів арбалетників, які прибували на службу зі своєю зброєю та запасом болтів у кількості 12 одиниць²⁵. З кінця XII ст. такі наймані загони комплектувалися переважно з генуезців і були майже в усіх арміях.

Винайдення *алебарди* та її різновидів (*глефи* з наконечником у формі ножа з широким лезом та відвідними гаками; *кузи* з диском для захисту руки, якою можна було завдавати колючих та рубаних ударів; *рунки* з двома відростками у формі півмісяця, *фріульського списа* з двома відростками-гаками, загненими донизу; *гізарми* – бойової коси, *бойових вил* та *бойових ціпів*)²⁶ дозволив піхоті, одягненій у захисні обладунки і вишикуваній у кілька шеренг, не тільки витримати удар лицарської кавалерії, але й завдавати їй значних втрат. Прикриваючи арбалетників і лучників, які отримали можливість стріляти до самої рукопашної сутички, таке військо на пересіченій місцевості, де лицарська кавалерія не могла продуктивно діяти, отримало абсолютну перевагу.

При Куртре 11 липня 1302 р. в так званій битві “золотих шпор”, де фламандська піхота перемогла цвіт французького лицарства²⁷, та Моргартені 15 листопада 1315 р., де швейцарська піхота розгромила австрійських лицарів²⁸, почалася демонстрація кризи лицарської кавалерії. Знамениті битви Столітньої війни біля Креси (26 серпня 1346 р.)²⁹, Пуатьє (19 вересня 1356 р.)³⁰ та Азенкуру (25 жовтня 1415 р.)³¹ показали безперспективність подальшого нарощування панцерування та однобічного розвитку важкої кавалерії. Битва біля Босворта (22 серпня 1485 р.) під час війни Білої і Червоної Троянд у Англії³² та застосування артилерії в польовій битві венеційським кондотьєром Б. Коллеоне переконали найбільших скептиків у перевазі вогнепальної зброї.

²⁵ Див.: Гадаш Л., Вискочил И. Лук и стрела. – Москва, 1960; Медведев А. Ф. Ручное метательное оружие (лук, стрелы, самострел). VIII–XIV вв. – Москва, 1966; Аганов Б. Путь лука и стрелы // Кэмп. – Москва, 1992. – № 5; Шокарев Ю. В. Луки и арбалеты. – Москва, 2001.

²⁶ Бехайм В. Энциклопедия оружия. – Санкт-Петербург, 1995. – С. 241–257.

²⁷ De Vries K. R. Infantry Warfare in the Early Fourteenth Century. – Woodbridge, 1966. – P. 9–22; Verbuggen J. F. The Art of Warfare in Western Europe during the Middle Ages. – Amsterdam; Oxford, 1979. – P. 166–173.

²⁸ Жарков С. Средневековая пехота в бою. – Москва, 2008. – С. 193–210.

²⁹ Берн А. Битва при Креси. История Столетней войны с 1337 по 1360 год. – Москва, 2004.

³⁰ Nicolle D. Poitiers 1356: The Capture of a King. – London, 2004; Green D. The Battle of Poitiers 1356. – London, 2004; Прэтт Ф. Битвы, изменившие историю / пер. с англ. Т. М. Шуликовой. – Москва, 2004. – С. 132–138.

³¹ Contamine P. Agincourt. – Paris, 1964; Герчинко Т. В. Битва при Азенкуре, 25 октября 1415 г. // Солдат. Военно-исторический альманах. – Артемовск, 2003. – № 33. – С. 2–13; № 34. – С. 2–14; Берн А. Битва при Азенкуре. История Столетней войны с 1369 по 1453 год. – Москва, 2004.

³² Hutton W. The Battle of Bosworth field. – London, 1815; Гриффитс Р. А., Томас Р. Становление династии Тюдоров. – Ростов-на-Дону, 1997; Rowse A. Bosworth Field and the Wars of the Roses. – Hertfordshire, 1998; Ross Ch. Richard III. Yale English Monarchs. – New Haven, 1999.

На довгий час основою бойових порядків стали *баталії* швейцарської та іспанської піхоти. Крім лучників та арбалетників (випалова ефективність вогнепальної зброї ще довго сперечалася з прицільною стрільбою порівняно дешевих луків та арбалетів), алебардистів та пікінерів у складі війська почали з'являтися *аркебузери*, а пізніше *мушкетери*. Як своєрідна *німецька відповідь* швейцарській піхоті з 1470 р. почали формуватися *компанії* (роти) ландскнехтів (букв. *слуга країни*) чисельністю від 200 до 1000 чоловік, які були озброєні алебардами, цвайхандерами (дворучними мечами) або фламбергами (півтораручними мечами), мали полегшені захисні лати (так звані $\frac{3}{4}$), а пізніше аркебузи³³. Кіннота розпочала потрохи зменшувати панцирний захист і ділитися на *рейтарів*, *кірасирів*, *драгунів*, *гусарів* та *уланів*. Утвердження професійних армій тривало протягом XV – початку XVI ст. аж до реформ Моріца Оранського та Густава II Адольфа³⁴.

Причини, чому цей процес затягнувся на такий довгий період, добре висвітлені в згаданій статті Л. Кривизюка³⁵. Там само проаналізовано військові реформи Карла VII (1439, 1445, 1448) та Людовика XI і причини їх невдач. Уже тоді були очевидними проблеми, які яскраво проявилися в наступні століття. Нова професійна наймана армія цілком залежала від фінансових можливостей держави. Коли закінчувалася одна війна, офіцери та солдати дружно переходили на службу до інших країн, які вели війни і готові були платити. Наймані армії скоро стали поліетнічними, схожими на загони кондотьєрів, і малорухомими. За бойовими частинами та з'єднаннями рухалися гігантські обози з родинами, дітьми, маркітантками та повіями, значно більші від самих армій. Таке військо або розорювало вщент територію свого знаходження або ж було повністю залежним від базових магазинів. Часом цілі армії однієї держави наймалися до іншої. Дисципліна такого війська трималася на жорстоких прилюдних покараннях, але утримати їх від грабунків та мародерства було неможливо³⁶.

Усі ці недоліки професійних найманих армій змусили шукати шляхи удосконалення цієї системи. Шведський король-реформатор Густав II Адольф

³³ Див.: *Blau L.* Die Deutschen Landsknechten. – Görlitz, 1882; *Александров С. Е.* Германское наемничество конца XV – середины XVII в. // Мир Александра Каждана. – Санкт-Петербург, 2003. *Новоселов В. Р.* Проблемы западноевропейской военной организации в эпоху раннего нового времени // Мир и война: культурные контексты социальной агрессии. – Москва, 2005.

³⁴ Див.: *Пузыревский А. К.* История военного искусства в средние века (V–XVI стол.). – Санкт-Петербург, 1884. – Ч. 2; *Corvisier A.* Armees et societies en Europe de 1494 a 1789. – Paris, 1976; *Hale J. R.* War and Society in Renaissance Europe, 1450–1620. – New York, 1985; *Anderson M. S.* The Origines of the Modern European State System 1494–1618. – London, 1998; *Black J.* War and the World. Military Power and the Fate of Continent 1450–2000. – New Hawen, 1998; *Гауи Дж.* Армии эпохи Ренессанса // Сержант. Военно-исторический журнал. – 2005. – № 1; *Кревельд М. ван.* Трансформация войны. – Москва, 2006.

³⁵ *Кривизюк Л.* Криза лицарства...

³⁶ Див.: *Parker G.* The Army of Flanders and the Spanish Road 1567–1659. – Cambridge, 1972; *Idem.* Europe in Crisis 1598–1648. – Ithaka, 1979; *Idem.* The Military Revolution. Military innovation and the Rise of the West, 1500–1800. – 1988; *Black J.* Eighteen Century Europe. 1700–1789. – New York, 1990; *Munck T.* Seventeenth Century Europe 1598–1700. – New York, 1990; *Tallet F.* War and Society in early modern Europe 1495–1715. – London, 1992; *Lynn J. A.* Giant of the Grand Siecle. The French Army 1610–1715. – Cambridge, 1997; *Anderson M. S.* War and Society in Europe of the Old Regime 1618–1789. – Montreal, 1998; *Кенигсбергер Г.* Европа раннего Нового времени. 1500–1789. – Москва, 2006.

та його послідовник Карл XI знайшли вихід у створенні територіальної системи комплектації та утримання військ, яка дозволила утворити національну професійну армію з високим рівнем дисципліни. Тому шведська армія домінувала на полях битв у середині XVII – на початку XVIII ст.³⁷

Створюючи постійну професійну армію в Росії, Петро I хитався між шведським та французьким досвідом і врешті обрав останній, відійшовши від добровільного вербування до примусового рекрутського набору, при якому рядовий склад був приречений на багаторічну важку службу³⁸. Більшість європейських держав поєднувала добровільне вербування з рекрутськими наборами. Дисципліну скрізь підтримували системою жорстоких тілесних покарань.

Відмова від лінійної тактики, продемонстрована американськими та французькими республіканськими військами, і новий прогрес військової техніки привели до загальних масових армій із професійним унтер-офіцерським та офіцерським складом, а пізніше тільки офіцерським, де вишкіл рядового складу здійснювався протягом 1–5 років дійсної служби з переведенням у запас і наступними короткотривалими тренувальними зборами. Такі армії, термін дійсної служби в яких постійно зменшувався, воювали на полях обох світових війн.

Подальший поступ військової техніки розвіяв ілюзію ефективності швидкого розгортання масових армій та їх ефективності й показав безальтернативність повернення до професійних армій. Це відразу ж поставило на перший план ментально-психологічні та фінансово-економічні фактори, зовсім як у XIV–XV століттях. Виходячи з багатого досвіду минулого та аналізуючи різноманітні негативні фактори, так чи інакше пов'язані з професійними арміями, варто таки замислитися над окремими аспектами. Чи таки потрібен повний перехід до професійних армій з відмовою від підготовки резерву, передовсім, офіцерського і сержантського? Чи шведський (де творчо розвиваються традиції системи, започаткованої Густавом II Адольфом) або швейцарський досвіди вишколу та утримання військ для середніх і малих держав не є кращими, ніж американська система, яку сьогодні копіює більшість?

Відповіді на ці та інші запитання, як і подолання викликів сучасності, можна отримати значною мірою і у скрупульозному вивченні досвіду минулого.

³⁷ Див.: *Roberts M. Gustav Adolf and the Art of War // Essays in Swedish history.* – Minneapolis, 1967; *Idem. The Swedish Imperial Experience 1560–1718.* – Cambridge, 1979; *Беспалов А. В. Северная война. Карл XII и шведская армия. Путь от Копенгагена до Переволочной. 1700–1709.* – Москва, 1998. – С. 7–27.

³⁸ *Бобровский П. О. Переход России к регулярной армии.* – Санкт-Петербург, 1885; *Кутищев А. В. Армия Петра Великого: европейский аналог или отечественная самобытность.* – Москва, 2006. – С. 134–247; *Татарников К. В. Русская полевая армия 1700–1730. Обмундирование и снаряжение.* – Москва, 2008.